Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi
International Journal of Humanities and Education
cilt/volume: 12 • sayı/issue 2 • (Ekim/October): e-ISSN: 2149-5645

Halaç Türkçesinde Gereklilik İfadesi ve Kullanımı

Fatih ÇELİK
Dr. Öğretim Üyesi, Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı. fatih.celik@erciyes.edu.tr 0000-0002-8945-4986.

Hatice Bengisu YAŞAR
Yüksek Lisans Öğrencisi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrasya Araştırmaları. Bengisuyasar830@gmail.com 0009-0007-6229-0997.

Araştırma Makalesi

Süreç
Geliş Tarihi: 22.07.2026
Kabul Tarihi: 08.10.2026
Yayın Tarihi: 31.10.2026

İntihal
Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan
Bu çalışmanın yürütülmesi ve kaleme alınması sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu; kullanılan tüm kaynakların usulüne uygun şekilde alıntılandığı beyan edilir.

Finansman
Yazar, bu araştırmayı destekleyecek herhangi bir dış finansman almadığını beyan eder.

Çıkar Çatışması
Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Telif Hakkı
© Halil Turgut | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License.

Öz

Çalışma, Türk lehçeleri içerisinde eskicil özelliklerini önemli ölçüde koruyan Halaç Türkçesinde gereklilik ifadesinin yapı ve kullanım özelliklerini incelemeyi amaçlamaktadır. Halaç Türkçesi, uzun süreli coğrafi ve dilsel yalıtılmışlığın yanı sıra Farsça ve çevredeki Oğuz grubu Türk lehçeleriyle temas hâlinde bulunması nedeniyle gereklilik kategorisinin değerlendirilmesi açısından dikkat çekici veriler sunmaktadır. Bu durum, gereklilik ifadesinin Halaç Türkçesinde hangi yapılarla kurulduğunun ve bu yapıların hangi işlevlerle kullanıldığının incelenmesini önemli hâle getirmektedir.

Çalışmada gereklilik ifadesi, Halaç Türkçesi üzerine yapılmış araştırmalarda yer alan örnekler temelinde ele alınmaktadır. Kaynaklarda tespit edilen örnekler gereklilik yapılarının kuruluş biçimleri, olumsuzluk özellikleri ve işlevleri bakımından değerlendirilmiştir. İnceleme sonucunda Halaç Türkçesinde gerekliliğin kerek/käräg gibi sözlüksel unsurlar, bâyad/bāyad ve lazım daġ/läzäm dāγ gibi temas kaynaklı yapılar ile -GUlUK, -mAlU ve -mAlUG gibi ekli biçimler aracılığıyla ifade edilebildiği görülmüştür.

Elde edilen veriler, söz konusu yapıların temel olarak zorunluluk ve yükümlülük bildirdiğini göstermektedir. Bununla birlikte bazı biçimlerin bağlama bağlı olarak farklı işlevler üstlenebildiği de belirlenmiştir. Özellikle -GUlUK biçiminin gereklilik işlevinin yanı sıra gelecek zaman ve sıfat-fiil işlevleriyle ilişkili olduğu; sınırlı bazı örneklerde ise potansiyellik/olanaklılık değeri taşıyabildiği görülmektedir. Ayrıca Farsçadan kaynaklanan bâyad/bāyad ve lazım daġ/läzäm dāγ gibi yapıların gereklilik alanında kullanılması, Halaç Türkçesindeki dil temasının bu kategoriye yansımasını göstermektedir.

Çalışma, farklı kaynaklarda dağınık biçimde yer alan gereklilik yapılarını kuruluş, olumsuzluk ve işlev özellikleri bakımından birlikte değerlendirerek Halaç Türkçesindeki gereklilik alanının yapısal ve işlevsel çeşitliliğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Halaç Türkçesi, Gereklilik ifadesi, Käräg, Kiplik, Türk lehçeleri.

Atıf
Çelik, Fatih - Yaşar, Hatice Bengisu "Halaç Türkçesinde Gereklilik İfadesi ve Kullanımı". Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi 12/2 (2026), 289-304. DOI: https://doi.org/10.59304/ijhe.2000974

The Expression and Usage of Necessity in Khalaj Turkic

Fatih ÇELİK
Assist. Prof. Dr., Erciyes University, Faculty of Letters, Department of Turkish Language and Literature. fatih.celik@erciyes.edu.tr 0000-0002-8945-4986.
Hatice Bengisu YAŞAR
MA Student, Erciyes University, Institute of Social Sciences, Eurasian Studies. Bengisuyasar830@gmail.com0009-0007-6229-0997.

Research Article

History
Received: 22.07.2026
Accepted: 08.10.2026
Published: 31.10.2026

Plagiarism
This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Ethical Statement
It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Funding
The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Competing Interests
The author declare that have no competing interests.

Copyright
© Halil TURGUT- | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Abstract

This study aims to examine the structural and functional properties of necessity expressions in Khalaj Turkic, a variety that has preserved its archaic features to a considerable extent among the Turkic languages. Owing to its prolonged geographical and linguistic isolation, as well as its contact with Persian and the surrounding Oghuz Turkic varieties, Khalaj Turkic offers remarkable data for the evaluation of the necessity category. This situation renders it important to investigate the structures through which necessity is expressed in Khalaj Turkic and the functions with which these structures are employed.

In this study, necessity expressions are addressed on the basis of examples found in previous research on Khalaj Turkic. The examples identified in the sources were evaluated in terms of the formation patterns, negation properties, and functions of necessity structures. The analysis reveals that necessity in Khalaj Turkic can be expressed through lexical elements such as kerek/käräg, contact-induced constructions such as bâyad/bāyad and lazım daġ/lāzäm dāγ, and suffixal forms such as -GUlUK, -mAlU, and -mAlUG.

The data obtained demonstrate that these structures primarily express obligation and necessity. However, it has also been determined that certain forms may assume different functions depending on the context. In particular, the -GUlUK form is observed to be associated with future tense and participial functions in addition to its necessity function, while in a limited number of examples it may carry a value of potentiality or possibility. Furthermore, the use of Persian-derived structures such as bâyad/bāyad and lazım daġ/lāzäm dāγ in the necessity domain demonstrates the reflection of language contact on this category in Khalaj Turkic.

By jointly evaluating necessity structures—scattered across various sources—in terms of their formation, negation, and functional properties, this study reveals the structural and functional diversity of the necessity domain in Khalaj Turkic.

Keywords: Khalaj Turkic, Necessity expression, Käräg, Modality, Turkic languages.

Cite as
Çelik, Fatih – Yaşar, Hatice Bengisu. "The Expression and Usage of Necessity in Khalaj Turkic". International Journal of Humanities and Education 12/2 (2026), 289-304. DOI: https://doi.org/10.59304/ijhe.2000974

1. Giriş

Gereklilik, eylemin gerçekleşmesinin gerekli ya da zorunlu olduğunu bildiren anlam alanlarından biridir. Türkiye Türkçesinde gereklilik ifadesi dil bilgisi kitaplarında genellikle gereklilik kipi başlığı altında değerlendirilmekte ve fiil kök ya da gövdesine *-mAlI* eki ile kişi eklerinin getirilmesiyle kurulmaktadır. Bu yapı, zaman bakımından geniş zaman ve gelecek zaman kavramlarıyla ilişkilendirilebilmekte; yalnızca gereklilik değil, bağlama göre tahmin, zorunluluk, kararsızlık, tereddüt, şart ve hayret gibi anlamlar da bildirebilmektedir (Böler, 2021, s. 315). Bununla birlikte bugün Türkiye Türkçesinde yaygın biçimde kullanılan *-malı, -meli* eki, Türkçede geç dönemde ortaya çıkmış bir ektir. Ergin'e göre bu ek, Eski Anadolu Türkçesinin sonlarında oluşmaya başlamış; başlangıçta doğrudan gereklilik bildiren bir çekim eki olarak değil, *-ma, -me* eki ile *-lı, -li* sıfat ekinin birleşmesiyle meydana gelen ve sıfat-fiil değeri taşıyan fiil adları kurmak üzere kullanılmıştır. Ekin ilk biçiminin *-malu, -melü* şeklinde olması da bu gelişimi desteklemektedir. Bu dönemde ekin başlangıçta sıfat-fiil işleviyle kullanıldığını gösteren *görmelü* "görülecek" ve *ölmelü oğul* "ölesi oğul" örnekleri Ergin (2013, s. 312-313) tarafından verilmektedir. *-malı, -meli* ekinin gereklilik bildiren bir fiil çekimi unsuru hâline gelmesi ise Osmanlı Türkçesi Dönemi'nde gerçekleşmiştir. Eski Anadolu Türkçesinde gereklilik anlamının ifade edilmesinde *gerek* sözcüğünden yararlanılmış; bu unsur istek veya şart biçimleriyle birlikte kullanılarak gereklilik anlamı oluşturmuştur. Ergin (2013, s. 312-313), bu kullanıma ilişkin *gelse gerek* "gelmeli", *aşa gerek* "aşmalı", *açsam gerek* "açmalıyım" örneklerini vermektedir.

Gereklilik anlamı, Eski Türkçenin farklı dönemlerinde çeşitli biçimlerle karşılanmıştır. Köktürkçede gereklilik bazı ekli biçimlerle ifade edilmiştir. Tekin, *-sïq/-sik* ekli fiil adlarının gelecek zamanla ilişkili bir gereklilik anlamı taşıdığını belirtmektedir (Tekin, 1968, s. 175-176). Gabain de kitabelerde gereklilik işlevinde *-sığ* biçiminin kullanıldığını kaydetmekte ve *alkan-sığ törü* "övgüye değer töre" örneğini vermektedir (1988, s. 2-3).

Eski Uygur Türkçesinde gereklilik ifadesinin farklı yapılarla karşılandığı görülmektedir. Eraslan, Uygurcada gereklilik kipinin teşkili için özel bir şekil ve zaman ekinin bulunmadığını, gereklilik ifadesinin daha çok *kergäk* kelimesiyle sağlandığını; *-gu/-gü* ekiyle kurulan yapılarda ise gereklilik anlamının ekin kendisinde bulunduğunu belirtmektedir (2012, s. 350-351). *Taḳı ne ayıtmış kergäk?* "Daha ne söylemek gerek?" örneği, *-mış/-miş + kergäk* kuruluşunun örneklerinden biridir (Eraslan, 2012, s. 351). Ercilasun da Eski Uygur Türkçesinde Köktürkçede bulunmayan gereklilik biçimleri arasında *-gU(lUk) (kergek)* ve *-mIş kergek* yapılarını göstermekte; *saklangu ol* "korunmalıdır", *tigü kergek* "söylenmelidir", *sakıguluk* "korunmalı" ve *ukmış kergek* "kavramak gerek" örneklerini vermektedir (2004, s. 282).

Karahanlı Türkçesinde gereklilik çekimi *-gu/-gü* ekleriyle yapılmakta; bunun yanında *-gu/-gü + kerek* ve *kerek + ... -sa/-se* yapıları da kullanılmaktadır. Hacıeminoğlu, *öte-gü kerek men*, *itin-gü kerek men*, *sen ay-gu kerek*, *ayt-gu kerek* ve *okıt-gu kerek* gibi örnekleri bu yapılar arasında göstermektedir (2008, s. 193-194). Ercilasun da Karahanlı Türkçesinde gereklilik kipinin *-gU + (kerek)* kalıbıyla kurulduğunu,

şahıs ifadesinin şahıs zamirleri veya dönüşlülük zamiriyle sağlandığını belirtmekte; *öte-gü kerek men*, *sen ay-gu kerek*, *iwme-gü*, *bil-gü ol* ve *ayd-gu öz* örneklerini vermektedir (2004, s. 355).

Tarihî dönemlerde görülen bu çeşitlilik, Halaç Türkçesindeki *käräg* ve *-GUlUK* yapılarının değerlendirilmesi için karşılaştırmalı bir arka plan sunmaktadır.

Halaçlar

Halaçlar, günümüzde İran'daki Türk toplulukları arasında yer alan ve konuştukları dil bakımından özel bir konuma sahip olan topluluklardan biridir. İran'da Azerbaycan Türkleri, Kaşkaylar, Türkmenler ve Sungurlar gibi Oğuz Türkçesinin farklı kollarını konuşan topluluklar bulunmaktadır. Bu genel görünüm içinde Halaçlar, uzun süre Azerbaycan Türkçesinin bir kolu olarak değerlendirilmiş; ancak sonraki çalışmalarla Halaç Türkçesinin Oğuz grubu Türk lehçelerinden farklı özellikler taşıdığı ortaya konmuştur. Halaçlar bugün ağırlıklı olarak Kum, Erak ve Save şehirleri arasındaki Orta İran bölgesinde yaşamaktadırlar (Güzel, 2018, s. 121-122).

Halaçların tarih sahnesine çıkışı ve Halaç adının ilk olarak hangi kaynaklarda geçtiği konusunda araştırmacılar arasında farklı görüşler bulunmaktadır. Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te Halaç adından Türkmenlerle ilgili bölümde söz etmiş; ancak Halaçları eserde belirttiği yirmi iki Oğuz boyu arasında göstermemiştir. Kaşgarlı'nın aktardığı rivayete göre "Halaç" adı, "kal aç" ifadesiyle ilişkilendirilmekte ve bu adın iki kabileden oluşan bir topluluğa verildiği belirtilmektedir. Aynı bölümde Türkmenler için "Türk mânend" yani "Türklere benzeyen" açıklamasına da yer verilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 520). Bu anlatı, Halaç adının erken Türk dili kaynaklarındaki görünümlerinden biri olması bakımından önem taşımaktadır.

Bununla birlikte Halaç adının daha erken kaynaklarda da geçtiği ileri sürülmüştür. Bayburtluoğlu ve Tezcan'a göre "Halaç" kelimesine ilk olarak 7. yüzyılın son çeyreğinde Amuderya'nın güneyinde, Samingan eyaletinde bulunan iki Baktriya belgesinde rastlanmaktadır. Bu belgelerde kelime "Xalaso/Halaso" biçiminde geçmekte; 699 tarihli belgede genç bir kadını, 700 tarihli belgede ise Türk soylusunun temsilcisi ve Halaç halkının prensesiyle ilgili bir ifadeyi karşılamaktadır (2019, s. 633). Dolati ise Halaçların 886 yılından önce tarih sahnesine çıktığını belirtmekte; İbn Hurdâzbih'in Taraz'dan Yukarı Barshan'a giden yol üzerindeki konaklardan söz ederken Halaçları Karluklara yakın bir topluluk olarak gösterdiğini aktarmaktadır. Aynı kaynakta Halaçların daha sonra Ceyhun Irmağı'nın Horasan tarafında bulundukları da ifade edilmektedir (2021, s. 17). Işıklı'ya göre ise Halaçlardan söz eden ilk kaynaklar İslam coğrafyacılarıdır. 9. yüzyıldan itibaren İslam coğrafyacıları ve tarihçilerinin eserlerinde Halaç adı "Halac" ve "Halaciyye" biçimlerinde geçmekte; 9-10. yüzyıl kaynaklarında Halaçlar Afganistan'da yaşayan göçebe topluluklar arasında gösterilmektedir (2021, s. 1).

Halaç adına dair bilgiler yalnızca tarihî ve coğrafî kaynaklarla sınırlı değildir. Oğuz Kağan anlatılarında da Halaç adının kökenine ilişkin açıklamalara rastlanmaktadır. Güzel, Oğuz Kağan Destanı'nın Uygurca ve Farsça değişkelerinde Halaçlarla ilgili benzer ifadelerin yer aldığını belirtmektedir. Uygurca metinde

Oğuz Kağan'ın "Kal! Aç!" sözüyle bir kişiye ad verdiği; Reşideddin Oğuznâmesi'nde ise ordudan geri kalan bir topluluğa "Kal Aç" denildiği ve onların soyundan gelenlerin Halaç adıyla anıldığı anlatılmaktadır. Bununla birlikte tarihî İslami kaynaklarda Halaç adının Celbeh, Holh, Halaç, Heleh, Kalaç, Heleç ve Helneç gibi farklı biçimlerde geçtiği de belirtilmektedir (2021, s. 7-8).

Halaçların tarihî hareketliliği geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Kaynaklara göre Halaçların önemli bir bölümü 10. yüzyıldan önce Ceyhun Nehri'nin batı ve güneyine geçerek İran'ın doğusuna ve Afganistan'ın güney bölgelerine dağılmıştır. İslam ordularının İran içlerine ve Kuzey Hindistan'a doğru ilerleyişi sırasında Halaçlarla karşılaştığı düşünülmektedir (Işıklı, 2021, s. 1). Yazarı bilinmeyen *Hudûd el-Âlem*'de Halaçların 10. yüzyıl sonlarında Karluklarla komşu oldukları kaydedilmektedir. Ayrıca Halaçların Gazneli ordusunda yer aldıkları, bu dönemdeki seferler dolayısıyla Hindistan'a kadar uzandıkları ve 13. yüzyılın ilk yarısında Afganistan'da etkin oldukları bilinmektedir. Muhammed b. Bekran'ın 1200 tarihli bir kaydında Halaçların fizikî özellikleri ve dilleri bakımından çevredeki topluluklardan farklı oldukları belirtilmiştir (Konukçu, 2002, s. 1348-1352). Dolati, 14. yüzyıla ait tarihî kayıtlar, yer adları ve kültürel unsurlardan hareketle Halaçların Selçuklular döneminden itibaren İran, Azerbaycan ve Anadolu'ya gelmiş olabileceklerini; başka bir görüşe göre ise Moğol istilasından sonra İran'a yerleştiklerini aktarmaktadır (2021, s. 17).

Halaçların coğrafî dağılımı da tarihî hareketlilikleriyle bağlantılıdır. Ataniyazov'a göre Halaçlar, 10. yüzyılda Maveraünnehir'den Amuderya'nın sol tarafına geçmişlerdir. Buhara, Vabkent ve Romitan çevresinde "Halaç" adını taşıyan yerleşimlerin bulunması, bu bölgelerde Halaç varlığına işaret etmektedir. Amuderya'nın sol kıyısında bir süre yaşayan Halaçların kurdukları kaleye "Halaç Kalesi", mezarlıklarına ise "Hallacı Baba" adı verilmiştir. Daha sonraki dönemlerde Halaçların bir bölümü İran'a ve Hindistan'a göç etmiş; Azerbaycan'da da Halaç adını taşıyan toplulukların bulunduğu kaydedilmiştir (Ataniyazov, 1999, s. 8-9). Günümüzde İran Halaçlarının önemli bir kısmı Merkezî eyaletinde, özellikle Halacistan olarak adlandırılan bölgede yaşamaktadır. Halacistan'ın merkezi kabul edilen Destgerd, Kum şehrinin yaklaşık 64 km batısında yer almakla birlikte Halaçların büyük bölümü köylerde yaşamaktadır. İbrahimov, Halaçların bu bölgede 57 köye yayıldığını belirtmektedir (İbrahimov, 2020, s. 139). Güzel'in aktardığı bilgilere göre Aştiyan çevresindeki köyler, Erak, Save, Kum ve Hemedan gibi merkezler Halaç nüfusunun görüldüğü başlıca alanlardır. Ayrıca Tahran, Tebriz, Erdebil, Meşhed, İsfahan ve Şiraz gibi büyük şehirlerde de Halaç Türklerinin yaşadığı belirtilmektedir (Güzel, 2021, s. 9-14). Bu tarihî ve coğrafî arka plan, Halaç Türkçesinin İran sahasındaki konumunu ve Oğuz grubu Türk lehçeleriyle temas içinde bulunmasına rağmen farklı dil özelliklerini koruyabilmesini açıklamak bakımından önemlidir.

Halaç Türkçesi

Halaç Türkçesi, Türk lehçeleri içerisinde koruduğu eskicil özellikler ve sınıflandırmadaki özel konumu nedeniyle Türklük bilimi araştırmalarında önemli bir yere sahiptir. Uzun yıllar boyunca Azerbaycan Türkçesinin bir ağzı olarak değerlendirilen Halaç Türkçesinin bağımsız bir Türk lehçesi olduğu, Gerhard Doerfer ve çalışma arkadaşlarının gerçekleştirdiği araştırmalar sonucunda ortaya konulmuştur. Bu

çalışmalarla birlikte Halaçların Azerbaycan Türklerine bağlı bir topluluk olmadığı ve konuştukları dilin Azerbaycan Türkçesinin bir ağzı sayılamayacağı belirlenmiştir. Halaç Türkçesinin ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı bakımından birçok eskicil özelliği koruması, bu dilin Türk lehçeleri içerisindeki ayrı konumunu belirginleştirmiştir (Ölmez, 1995, s. 15; Uzunkaya, 2019, s. 2). Bu yönüyle Halaç Türkçesi, Türk dilinin tarihî gelişiminin aydınlatılmasında ve Türk lehçeleri arasındaki ilişkilerin değerlendirilmesinde önemli veriler sunmaktadır (Tulu, 2008, s. 107).

Halaç Türkçesinin konuşulduğu alan, genel olarak Orta İran'da, Tahran'ın güneybatısında yer alan Halacistan bölgesiyle ilişkilendirilmektedir. Bu dil alanı; kuzeyde Save, doğuda Kum, güneyde Erak ve batıda Hemedan şehirleri arasında kalan, çok sayıda köyü içine alan kırsal bir bölgeden oluşmaktadır. Bosnalı, Halaç dil alanının yaklaşık 3000 km²'lik bir sahayı kapsadığını ve bu bölgedeki köylerin önemli bir kısmında Halaçların yaşadığını belirtmektedir. Halaç Türkçesinin daha çok köylerde konuşulması, dilin uzun süre korunmasında etkili olmuş; ancak Halaç köylerinin Fars ve Türk köyleriyle iç içe bulunması, dili sürekli bir temas ortamı içinde bırakmıştır (2012, s. 50). Bu nedenle Halaç Türkçesi hem Farsça hem de bölgede konuşulan Oğuz grubu Türk lehçeleriyle etkileşim içinde gelişmiştir.

Halaç Türkçesinin Farsça ve çevredeki Oğuz grubu Türk lehçeleriyle teması, dilin söz varlığı ve kullanım alanı üzerinde belirleyici olmuştur. Halaç Türkçesi, bir yandan Eski Türkçe unsurlarını korurken diğer yandan İran coğrafyasında konuşulmasının etkisiyle Farsçadan ve çevredeki Oğuz grubu Türk lehçelerinden etkilenmiştir. Uzunkaya, Halaç Türkçesinin söz varlığında Farsça, Arapça, Azerbaycan Türkçesi ve geçmiş Moğolca unsurların görüldüğünü belirtmektedir (2019, s. 12). Bosnalı da Halaçların Fars ve Türk topluluklarıyla temas hâlinde bulunmalarının doğal sonucu olarak Halaççanın Farsçayla etkileşime girdiğini, ayrıca Halaçlarla bölgedeki Türkler arasında zaman zaman Türkçenin iletişim dili işlevi gördüğünü ifade etmektedir (2012, s. 51). Bununla birlikte Halaç Türkçesinin içinde bulunduğu toplum-dilsel durumun olumlu olmadığı ve dilin geleceği bakımından bazı riskler taşıdığı da vurgulanmaktadır (Bosnalı, 2012, s. 45). İran'daki dil politikaları, Farsçanın baskın konumu ve iki dillilik gibi etkenler Halaç Türkçesinin kullanım alanını daraltmış; bu durum dilin geleceğine ilişkin kaygıları artırmıştır (Işıklı, 2021, s. 2-4).

Halaç Türkçesi üzerine yapılan bilimsel çalışmalar özellikle Gerhard Doerfer ve çalışma arkadaşlarının alan araştırmalarıyla hız kazanmıştır. Bu araştırmalar sonucunda *Khalaj Materials* (1971), *Wörterbuch des Chaladsch* (1980), *Lexik und Sprachgeographie des Chaladsch* (1987), *Grammatik des Chaladsch* (1988) ve *Folklore-Texte der Chaladsch* (1994) gibi temel eserler ortaya konulmuştur. Söz konusu çalışmalar, Halaç Türkçesinin ses bilgisi, şekil bilgisi, söz varlığı ve ağız özelliklerinin tespit edilmesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Daha sonraki araştırmalarda da Halaç Türkçesinin çeşitli dil bilgisel özellikleri ele alınmış ve dilin Türk lehçeleri içerisindeki konumu farklı yönleriyle değerlendirilmiştir (Bosnalı, 2012, s. 52). Halaç Türkçesinde gereklilik ifadesinin kuruluşu ve işlevleri üzerine doğrudan odaklanan çalışmalar ise sınırlıdır. Başvurulan kaynaklarda gereklilik bildiren yapılar çoğunlukla genel gramer açıklamaları, tasarlama kipleri ya da belirli yapıların kullanımı kapsamında ele

alınmaktadır. Bu nedenle Halaç Türkçesinde gereklilik anlamının hangi biçimlerle kurulduğunun ve bu biçimlerin bağlam içinde hangi işlevlerle kullanıldığının ayrıca değerlendirilmesi önem taşımaktadır. Bu çalışmada Halaç Türkçesinde gereklilik bildiren yapılar, başvurulan kaynaklardaki veriler temelinde belirlenerek yapı ve işlev bakımından incelenmiştir.

2. Halaç Türkçesindeki Gereklilik İfadesinin Yapıları

2.1. *Kerek/Käräg, Bâyad/Bāyad* ve *Lazım Dag̀/Lāzäm Dāγ* ile Kurulan Gereklilik Yapıları

Halaç Türkçesinde gereklilik ifadesinin kuruluşunda kullanılan unsurlardan biri *kerek/käräg*dir. Dolati, Halaç Türkçesinde gereklilik belirtmek için "gerek" anlamındaki *käräg* unsurunun kullanıldığını, Farsçada ise benzer gereklilik anlamının *bâyad* sözcüğüyle karşılandığını belirtmektedir (2021, s. 91). Doerfer de Halaç Türkçesinde gereklilik ve zorunluluk bildiren yapıları "*Ausdruck des Müssens*" başlığı altında ele almakta ve özellikle *käräk* + *Intentional* kuruluşunun sıkça belgelendiğini ifade etmektedir. Araştırmacının verdiği *käräk kiš' aliyax biläsiyä* "Onun için bir kadın almalıyız." örneği bu kullanımlardan biridir (1988, s. 232).

Cemrasi, günlük konuşma dilinde *kerek* unsuruyla kurulan gereklilik yapılarının iki farklı modelde görüldüğünü belirtmektedir. Bu modeller arasındaki temel fark, *kerek* unsurunun cümle içindeki yeridir. Birinci modelde *kerek* fiil biçiminden sonra, ikinci modelde ise fiil biçiminden önce kullanılmaktadır (2014, s. 55-56). İlk modeldeki *yazıḳam kerek* "Yazmalıyım." ve *içigeŋ kerek* "İçmelisin." örnekleri olumlu gereklilik bildirirken, *yazmaḳa kerek* "Yazmamalıdır." ve *içmegeŋ kerek* "İçmemelisin." örneklerinde olumsuzluk *-mA-* unsuru ile kurulmaktadır. Cemrasi'nin verdiği çekim dizisinde *yazı-ḳa-ŋ* biçimi ikinci tekil kişiyi karşılamaktadır. Buna göre *içigeŋ* ve *içmegeŋ* örneklerindeki *-ŋ* de ikinci tekil şahıs ekidir (2014, s. 55-56). Cemrasi, söz konusu fiil biçiminin kuruluşunda *-KA* ve şahıs eklerinin kullanıldığını açıkça göstermektedir.

İkinci modelde ise *kerek* fiil biçiminden önce kullanılmaktadır. *Kerek yazıḳa* "Yazmalıdır.", *kerek yazmaḳa* "Yazmamalıdır.", *kerek içigeyŋ* "İçmelisin." ve *kerek içmegeyŋ* "İçmemelisin." örneklerinde *kerek* unsurunun fiilden önce yer aldığı görülmektedir. Bu modelde de olumsuz örneklerde *-mA-* unsuru fiil üzerinde bulunmaktadır (2014, s. 55-56).

Dolati'nin aktardığı örneklerde de *käräk/käräg* unsurunun gereklilik bildirdiği görülmektedir. Araştırmacının verdiği *män käräk bi mäšverät ešäyqäm* "Ben danışmalıyım.", *käräg Gorgini bayišlayiqän* "Gorgini bağışlamalısın." ve *siz käräg bir bir yaniçe yolaqäniz* "Siz birbirinizin yanında oturmalısınız." örnekleri bu kullanımı göstermektedir (2021, s. 91).

Güzel, Telhab Halaççasında gereklilik ifadesi için genellikle kişisiz *käräk* unsuru ile istek/emir biçimindeki bir yüklemin kullanıldığını belirtmektedir. Ayrıca *käräk* unsurunun Farsçadaki *bāyad* ile aynı işlevde olduğunu ifade etmektedir. *Käräk sän mänä komäk ätikäy* "Sen bana yardım etmelisin." ve *män käräk uni yäpigäm* "Ben onu yemeliyim." örnekleri bu kullanımı göstermektedir (2019, s. 48).

Bosnalı'nın saha verilerinde de *kerek* unsurunun gereklilik bildiren yapılarda kullanıldığı görülmektedir. Araştırmacının verdiği *Kerek işleyekem* "Çalışmam gerek." örneğinde *kerek* ile birlikte kullanılan fiil *-GA* istek kipi biçimbirimini taşımaktadır. Bosnalı, bu gereklilik yapısında fiilin *-GUlUK* veya *-mAlI* gibi biçimbirimler yerine istek kipi biçimbirimiyle kullanıldığını ve *-GA* biçimbiriminin ağızlara göre farklı değişkelerinin bulunduğunu belirtmektedir (2010, s. 75).

Kerek/käräg unsuruyla kurulan yapılarda olumsuzluk farklı biçimlerde görülebilmektedir. Cemrasi'nin örneklerinde olumsuzluk fiile getirilen *-mA-* unsuru ile sağlanmaktadır. Güzel'in *käräk hiçgär kälmägä* "İçeri gelmemeli." örneğinde de olumsuzluk fiil üzerinde gösterilmektedir. Bunun yanında *käräkmäz bizä pul värgäy* "Bize para vermeniz gerekmez." örneğinde olumsuzluk doğrudan *käräk* unsuruna eklenen *-mäz* biçimiyle kurulmaktadır (Cemrasi, 2014, s. 55-56; Güzel, 2019, s. 48).

Halaç Türkçesinde Farsçadan alınan *bâyad/bāyad* unsuru da gereklilik bildiren yapılarda kullanılmaktadır. Bosnalı, bazı saha verilerinde *kerek* yerine Farsça *bâyad* unsurunun kullanılmaya başlandığını ve bu yapılarda esas fiilin istek kipi biçimbirimini aldığını belirtmektedir (2010, s. 75). Güzel de Farsçada gereklilik ifadesinde kullanılan *bāyad* unsurunun yoğun dil ilişkileri sonucunda Halaççaya kopyalandığını ve *käräk* ile kurulan yapılarda olduğu gibi istek/emir biçimindeki bir fiille kullanıldığını kaydetmektedir. *Elān män båyäd Färmähinkä varγam bä'd…* "Şimdi Fermehin'e gitmeliyim sonra…" ve *ägär hişoriy u baluqlariy kärgäy, båyäd maşin alγay* "Eğer köyleri görmek istiyorsan araba almalısın." örnekleri bu kullanımı göstermektedir (2019, s. 48).

Bāyad ile kurulan gereklilik yapılarının olumsuzunda ise Güzel'in verilerinde Farsçadan kopyalanan *nā-* unsurunun *båyäd* önüne getirildiği görülmektedir. *Nābåyäd hämişä hanumiy dädäsiykä vaqsa…* "Sürekli eşinin babasına bakmamalı." örneğinde olumsuzluk bu yolla kurulmaktadır (2019, s. 49).

Olumsuz gereklilik bildiren bir başka kuruluş *lazım daġ/läzäm däγ* yapısıdır. Bosnalı'nın verdiği *Lazım daġ (ke) borça tularġam / kalıpaġam* "Burada durmam (kalmam) gerekmez." örneğinde olumsuz gereklilik *lazım daġ* yapısıyla ifade edilmektedir. Bosnalı, *lazım daġ* ile fiil arasındaki ilişkinin bazı örneklerde doğrudan, bazı örneklerde ise *ke* bağlacıyla kurulduğunu ve fiilin istek biçimbirimi aldığını belirtmektedir (2010, s. 76). Güzel de Telhab Halaççasında *läzäm däγ ki bu säzi yazγay* "Bu sözü yazman gerekli değil." örneğini vermekte ve bu yapının Farsçada kullanılan *läzäm nist* "lazım değil" yapısından kopyalandığını belirtmektedir (2019, s. 48).

Örnekler birlikte değerlendirildiğinde, *kerek/käräg* unsurunun Halaç Türkçesinde gereklilik bildiren temel sözlüksel unsurlardan biri olduğu görülmektedir. Olumlu gereklilik örneklerinde *kerek/käräg* ile *-GA* morfemli fiil biçimlerinin birlikte kullanıldığı yapılar bulunmaktadır. Kaynaklarda bu biçimler istek kipi veya istek/emir biçimi kapsamında adlandırılmakla birlikte, bu çalışmada *kerek/käräg* ile oluşturdukları yapı içinde bitimsiz fiil olarak değerlendirilmiştir. Böylece gereklilik, sözlüksel bir biçim ile bitimsiz fiilin birlikteliğiyle sağlanmaktadır. Bunun yanında Farsçayla temas sonucunda *bâyad/bāyad* unsurunun da gereklilik bildiren yapılarda kullanıldığı görülmektedir. Olumsuz gereklilik

ise fiile getirilen *-mA-* unsuru, *käräkmäz*, *näbåyäd* ve *lazım daġ/läzäm däγ* gibi farklı kuruluşlarla ifade edilmektedir.

2.2. -GUlUK Yapısı

Halaç Türkçesinde gereklilik ifadesinin kuruluşunda değerlendirilen yapılardan biri de Doerfer tarafından *-GUlUK* biçiminde gösterilen yapıdır. Doerfer, bu biçimin çeşitli söz dizimsel görevlerde kullanılabildiğini ve yüklem görevinde de yer alabildiğini belirtmektedir (1988, s. 141-142). Talip Doğan da Halaç Türkçesinde *-GUlUK* ekini "sıfat-fiil ve gelecek zaman ~ gereklilik eki" başlığı altında ele almakta; ekin çekimsiz fiillerde gelecek zamanlı sıfat-fiil, çekimli fiillerde ise gelecek zaman veya gereklilik işleviyle kullanılabildiğini ifade etmektedir (2025, s. 16-17).

Doerfer'in verdiği *bọ*[1] *nāma yazγulu'qar* "Bu mektup yazılmalıdır." ve *bọ kitāb hoqulyulu'qar* "Bu kitap okunmalıdır." örneklerinde *-GUlUK* yapısı gereklilik/zorunluluk anlamı taşımaktadır. İlk örnekte *-GUlUK* yapısı *-γulu'q-*, ikinci örnekte ise *-yulu'q-* biçiminde gerçekleşmiştir (1988, s. 141). Aynı yapı şahıs eki almış biçimlerde de görülmektedir. Doerfer'in *mān sabāy Dästgirtkä varγulu'qam* "Yarın Dästgirt'e gitmeliyim." örneğinde de *-GUlUK* yapısı *-γulu'q-* biçiminde yer almakta ve birinci tekil kişi ekiyle kullanılmaktadır (1988, s. 142).

Doğan ayrıca Halaç Türkçesinde *-GUlUK* ile kurulan gerekliliğin, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesindeki *-GUlUK kerek* ya da *-GUlUK* dizilişinin doğrudan devamı olarak değerlendirilmemesi gerektiğini belirtmektedir. Araştırmacıya göre Halaç Türkçesinde gereklilik değeri, gelecek zaman işlevli *-GUlUK* biçimiyle birlikte ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle Doğan, bu yapı için "gelecek zaman> gereklilik" yönünde bir anlam gelişmesinden söz etmektedir (2025, s. 17).

Güzel'in Telhab Halaççası üzerine yaptığı çalışmada da *-GUlUK* biçimbiriminin bir örnekte gereklilik işaretleyicisi olarak kullanıldığı belirtilmektedir. Araştırmacının verdiği *hätmän, Mohsän hayγuluqar* "kesinlikle, Mohsen söylemelidir" örneği, Telhab Halaççasında *-GUlUK* yapısının gereklilik anlamıyla kullanılabildiğini göstermektedir (Güzel, 2019, s. 49).

Doğan'ın aktardığı olumsuz örnekler de *-GUlUK* yapısının kuruluşu bakımından önemlidir. Araştırmacı, *-GUlUK* ile kurulan olumsuz gelecek ya da gereklilik yapılarında olumsuzluğun *-mA-* ekiyle değil, *daġ* "değil" unsuru ile sağlandığını belirtmektedir. Bu kuruluşu *fiil* + *-GUlUK* + *daġ* + *şahıs eki* biçiminde açıklamaktadır. Doğan'ın verdiği *biz ẖalacistānça ḳalġuluḳ daġaḳ* "biz Halacistan'da kalmalı değiliz / kalmamalıyız" örneği, *-GUlUK* yapısının olumsuz gereklilik alanında da kullanılabildiğini göstermektedir (Doğan, 2025, s. 17-18).

[1] Doerfer'in transkripsiyonundaki bọ biçimi aynen korunmuştur. Halaççanın Vaşkan ağzından aktarılan başka bir örnekte de bō biçimi görülmektedir: Bō yilqi quş kelmiş bildirkine cīr cīr éyretir "Bu yılki kuş gelmiş, bıldırkine cıvıldama (= cik cik) öğretir." (Doerfer, 2012, s. 28). Bu nedenle burada bọ biçimi Türkiye Türkçesindeki bu biçimine dönüştürülmemiştir.

Bununla birlikte *-GUlUK* yapısı her örnekte gereklilik kipi işleviyle kullanılmamaktadır. Doerfer'in verdiği *bọ diräxt körgili'kär* "Bu ağaç görülebilir." örneğinde yapı, gereklilikten ziyade potansiyellik/olanaklılık değeri taşımaktadır (Doerfer, 1988, s. 142). Güzel de Telhab Halaççasında *-GUlUK* biçiminin sıfat yapan bir bağımlı biçimbirim olarak kullanılabildiğini belirtmekte ve *uça içgülük suv varattu* "orada, içecek su vardı" örneğini vermektedir (2019, s. 49). Bu veriler, *-GUlUK* yapısının bağlama göre gereklilik kipi işlevinde kullanılabildiğini, ayrıca gelecek zaman ve sıfat-fiil işlevleriyle de ilişkili olabildiğini göstermektedir.

Bosnalı'nın saha verileri ise *-GUlUK* yapısının güncel kullanımına dair dikkatli değerlendirilmesi gereken bir veri sunmaktadır. Araştırmacı, Doerfer'e dayanarak Halaççada *-GUlUK* ekinin şahıs ekleri alarak gereklilik bildirebildiğini aktarmaktadır. Bununla birlikte kendi saha verilerinde gereklilik bildiren cümlelerde */-GUlUK/* ya da */-mAlI/* biçimlerine rastlanmadığını; bu cümlelerde fiilin Farsçadaki kullanıma benzer biçimde istek biçimbirimiyle çekildiğini belirtmektedir (Bosnalı, 2010, s. 75-76). Bu durum, *-GUlUK* yapısının kaynaklarda gereklilik işleviyle tanımlanmasına rağmen, her saha verisinde aynı sıklıkta görülmediğini düşündürmektedir.

Örnekler birlikte değerlendirildiğinde, Halaç Türkçesinde *-GUlUK* yapısının gereklilik ifadesinin kuruluşunda kullanılabilen yapılardan biri olduğu görülmektedir. Ancak kaynaklardaki veriler, bu yapının gereklilik işleviyle sınırlı olmadığını; bağlama göre gelecek zaman, sıfat-fiil ve potansiyellik/olanaklılık değerleriyle de ilişkili olabildiğini göstermektedir. Bu nedenle *-GUlUK* yapısı, Halaç Türkçesinde gereklilik bildiren ekli yapılardan biri olmakla birlikte, işlevi bağlama göre belirlenen çok işlevli bir yapı olarak değerlendirilmelidir.

2.3. -mAlU ve -mAlUG Yapıları

Doerfer tarafından tespit edilen gereklilik yapılarından biri de *-mAlU* biçimidir. Doerfer, bu biçimin Oğuzcadan alınmış olabileceğini belirtmekte ve anlam bakımından *-GUlUK* yapısıyla eşdeğer olduğunu ifade etmektedir (1988, s. 145). Bu değerlendirme, Halaç Türkçesinde gereklilik ifadesinin yalnızca *kerek/käräg* unsuru veya *-GUlUK* yapısıyla sınırlı olmadığını, Oğuz Türkçesiyle ilişkili görülen ekli bir biçimin de gereklilik alanında kullanılabildiğini göstermektedir.

Doerfer'in ele aldığı bir diğer biçim ise *-mAlUG* yapısıdır. Araştırmacı, bu biçimi *-mAlU* ile ilişkili görmekte ve Halaççalaşmış bir biçim olarak değerlendirmektedir. Doerfer'in verdiği örnekte *-mAlUG* biçimi gereklilik bildiren bir yapıda kullanılmaktadır (1988, s. 145). Bu nedenle *-mAlU* ve *-mAlUG* biçimleri, Halaç Türkçesinde gereklilik ifadesinin ekli yapılarla kurulabildiğini gösteren örnekler arasında değerlendirilebilir.

Hasan Güzel'in Telhab Halaççası üzerine yaptığı çalışmada da *-mAlU* biçiminin gereklilik ifadesinde kullanılabildiği görülmektedir. Güzel, Telhab'da Halaçlar ile Oğuz Türklerinin bir arada yaşadığını ve bu nedenle iki dil arasındaki etkileşimin yoğun olduğunu belirtmektedir. Araştırmacıya göre Oğuzcada gereklilik ifade etmek için kullanılan *-mAlU* biçimi, Telhab Halaççasında da bazı örneklerde gereklilik

işaretleyicisi olarak kullanılmaktadır. Güzel'in verdiği *bäle, nävrūzça baluqqa kälmäliri* "evet, bahar bayramında köye gelmelidir" örneğinde *-mAlU* biçimi, yüklem üzerinde gereklilik anlamı kurmaktadır (Güzel, 2019, s. 49).

Aynı çalışmada *-mAlU* biçiminin sıfat işlevli yapılarda da görülebildiği belirtilmektedir. Güzel'in verdiği *hoqumalu kätåb* "okunması gereken kitap" örneğinde *-mAlU* eki, yüklem görevinde değil, ismi niteleyen bir fiil biçimi içinde yer almaktadır (Güzel, 2019, s. 49). Bu örnek, söz konusu biçimin yalnızca çekimli gereklilik yapılarında değil, bazı ad öncesi kullanımlarda da gereklilik veya zorunluluk anlamıyla ilişkili olabildiğini göstermektedir.

Elde edilen veriler birlikte değerlendirildiğinde, *-mAlU* ve *-mAlUG* biçimlerinin Halaç Türkçesinde gereklilik ifadesinin ekli kuruluşları arasında yer aldığı söylenebilir. Ancak mevcut örnekler, bu yapıların *kerek/käräg* unsuruna göre daha sınırlı veriyle temsil edildiğini göstermektedir. Doerfer'in *-mAlU* biçimini Oğuz grubu Türk lehçeleriyle ilişkili görmesi ve Güzel'in Telhab Halaççasında bu biçimi Oğuzca etkisi bağlamında değerlendirmesi, söz konusu yapının Halaç Türkçesindeki temas unsurlarıyla birlikte ele alınabileceğini göstermektedir.

3. Genel Değerlendirme

İkinci bölümde ele alınan örnekler birlikte değerlendirildiğinde, Halaç Türkçesinde gereklilik ifadesinin tek bir biçimle kurulmadığı görülmektedir. İncelenen verilerde *kerek/käräg* gereklilik bildiren temel sözlüksel unsurlardan biri olarak öne çıkarken, Farsçayla temas sonucunda *bâyad/bāyad* ve *lazım dag̀/lāzäm dāγ* gibi yapıların da gereklilik alanında kullanıldığı görülmektedir (Bosnalı, 2010, s. 75-76; Güzel, 2019, s. 48-49). Bunun yanında *-GUlUK, -mAlU* ve *-mAlUG* biçimleri, gereklilik ifadesinin ekli yapılarla da kurulabildiğini göstermektedir.

Kerek/käräg ile kurulan yapılarda sözlüksel unsur ile ona eşlik eden fiil biçimi birlikte kullanılmaktadır. Kaynaklarda bu fiil biçimleri farklı terimlerle ele alınmakla birlikte, *-GA* morfemli biçimlerin gereklilik yapılarında kullanıldığı görülmektedir. Bosnalı, bu tür yapılarda fiilin istek kipi biçimbirimini aldığını; Güzel ise *käräk* ve *bāyad* ile birlikte istek/emir biçimindeki fiillerin kullanıldığını belirtmektedir (Bosnalı, 2010, s. 75; Güzel, 2019, s. 48). Olumsuzluk da tek bir kuruluşla sınırlı değildir. Fiil üzerindeki *-mA-* unsurunun yanı sıra *käräkmäz, nābåyäd* ve *lazım dag̀/lāzäm dāγ* gibi farklı kuruluşlar olumsuz gerekliliğin ifade edilmesinde kullanılmaktadır (Bosnalı, 2010, s. 76; Güzel, 2019, s. 48-49).

-GUlUK biçiminin gereklilik kipiyle sınırlı olmayan bir kullanım alanına sahip olduğu görülmektedir. Güzel, bu biçimin Telhab Halaççasında gereklilik kiplik işaretleyicisi olarak kullanılmasının yanı sıra diğer Halaç ağızlarında gelecek zaman işaretleyicisi olduğunu ve Telhab'da sıfat işlevli kullanımlarının da bulunduğunu belirtmektedir (2019, s. 49). Doerfer'in verilerinde ise *-GUlUK* biçiminin potansiyellik/olanaklılık değeri taşıyan kullanımları da bulunmaktadır (1988, s. 142). Dolayısıyla bu biçim bağlama göre farklı işlevler üstlenebilmektedir. *-mAlU* ve *-mAlUG* biçimleri ise incelenen kaynaklarda daha sınırlı verilerle temsil edilmektedir. Güzel, Oğuzcada gereklilik bildiren *-mAlU*

biçiminin Telhab Halaççasında gereklilik kiplik işaretleyicisi olarak kullanılabildiğini ve nadiren sıfat işlevli yapılarda da görüldüğünü belirtmektedir (2019, s. 49). Doerfer'in *-mAlU* biçimini Oğuz grubu Türk lehçeleriyle ilişkilendirmesi de bu biçimin dil teması çerçevesinde değerlendirilmesine imkân vermektedir (1988, s. 145).

İşlev bakımından değerlendirildiğinde, incelenen yapılarda zorunluluk ve yükümlülük değerlerinin belirgin olduğu görülmektedir. Bununla birlikte özellikle *-GUlUK* biçiminin gereklilik kipi dışında gelecek zaman, sıfat işlevi ve bazı bağlamlarda potansiyellik/olanaklılık değerleriyle ilişkili olması, gereklilik alanında kullanılan biçimlerin işlev bakımından da çeşitlilik gösterdiğini ortaya koymaktadır.

4. Sonuç

Çalışmada Halaç Türkçesinde gereklilik ifadesinin kuruluşu ve kullanım özellikleri incelenmiştir. Elde edilen veriler, gerekliliğin tek bir biçimle karşılanmadığını; sözlüksel unsurlar, temas kaynaklı yapılar ve ekli biçimler aracılığıyla ifade edilebildiğini göstermektedir. *Kerek/käräg* gereklilik bildiren temel sözlüksel unsurlardan biri olarak öne çıkarken, *bâyad/bāyad* ve *lazım dag̱/lāzäm dāγ* gibi yapıların da gereklilik alanında kullanıldığı görülmektedir. Bunun yanında *-GUlUK, -mAlU* ve *-mAlUG* biçimleri, gereklilik ifadesinin ekli yapılarla da kurulabildiğini göstermektedir.

Olumsuz gerekliliğin kuruluşunda da tek bir biçimin kullanılmadığı belirlenmiştir. Olumsuzluk fiil üzerindeki *-mA-* unsuru ile kurulabildiği gibi *käräkmäz, nābåyäd* ve *lazım dag̱/lāzäm dāγ* gibi yapılar aracılığıyla da ifade edilebilmektedir. Bu durum, Halaç Türkçesinde olumlu ve olumsuz gereklilik ifadelerinin farklı yapısal kuruluşlarla gerçekleştirilebildiğini göstermektedir.

İşlev bakımından incelendiğinde, gereklilik yapılarında zorunluluk ve yükümlülük değerlerinin belirgin olduğu görülmektedir. Bununla birlikte özellikle *-GUlUK* biçimi yalnızca gereklilik kipi işleviyle sınırlı değildir; gelecek zaman ve sıfat işlevlerinin yanı sıra bazı bağlamlarda potansiyellik/olanaklılık değerleriyle de ilişkili olabilmektedir. *-mAlU* ve *-mAlUG* biçimleri ise incelenen kaynaklarda daha sınırlı verilerle temsil edilmektedir. Bu bulgular, Halaç Türkçesinde gereklilik alanında kullanılan biçimlerin yapı ve işlev bakımından farklı özellikler gösterebildiğini ortaya koymaktadır.

Çalışmanın Halaç Türkçesi araştırmalarına katkısı, gereklilik ifadesinin hangi yapılarla kurulduğunu ve bu yapıların kullanım özelliklerini bütüncül biçimde değerlendirmesidir. Gereklilik bildiren sözlüksel unsurların, temas kaynaklı yapıların ve ekli biçimlerin aynı inceleme alanı içinde ele alınması; olumlu ve olumsuz kuruluşların yanı sıra zorunluluk, yükümlülük ve bazı biçimlerde ortaya çıkan potansiyellik/olanaklılık değerlerinin birlikte değerlendirilmesine imkân vermiştir. Böylece Halaç Türkçesinde gereklilik ifadesinin yalnızca hangi biçimlerle kurulduğu değil, bu biçimlerin kullanım bakımından nasıl çeşitlendiği de belirginleştirilmiştir.

Kaynakça

Akgül, U. (2010). "Kurumsal sosyal sorumluluk" kavramına sosyal antropolojik bir yaklaşım. *Antropoloji,* 24, 95–114.

Ataniyazov, S. (1999). Türkmen Boylarının Geçmişi, Yayılışı, Bugünkü Durumu ve Geleceği. *Bilig.* (10), 1-33.

Bayburtluoğlu, H. & Tezcan, M. (2019). Halaçların Menşei. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 8* (1), 632-654.

Bosnalı, S. (2010). Halaççanın yitim ve değişim sürecine tasarlama kipleri açısından bir bakış. *Bilig*, (53), 67-88.

Bosnalı, S. (2012). Dil edimi açısından Halaççanın konumu. *Karadeniz Araştırmaları*, (32), 45-67.

Böler, T. (2021). *Türkiye Türkçesi Biçim Bilgisi – I.* Kesit Yayınları.

Cemrasi, A. A. (2014). *Hêlec tili giramiri* [Halaç dili grameri]. Tebriz.

Doerfer, G. (1988). *Grammatik des Chaladsch*. Harrassowitz.

Doerfer, G. (2012). Sekiz Halaççа atasözü (S. Tulu, Çev.). *Tehlikedeki Diller Dergisi, 1*(1), 25-32.

Doğan, T. (2025). Halaç Türkçesinde "-GU"lu ekler: Tarihî-karşılaştırmalı bir inceleme. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (60), 1-24. https://doi.org/10.24155/tdk.2025.252

Dolati, M. (2021). *Halaç Türkçesi: Merkezi İli ağızları*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ercilasun, A. B. (2004). *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Akçağ Yayınları.

Ercilasun, A. B. & Akkoyunlu, Z. (2020). *Kâşgarlı Mahmut Dîvânu Lugâti't-Türk: Giriş – Metin – Çeviri – Notlar – Dizin*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ergin, M. (2013). *Türk dil bilgisi*. Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım.

Gabain, A. von. (1988). *Eski Türkçenin grameri* (M. Akalın, Çev.). Türk Dil Kurumu Yayınları.

Güzel, H. (2018). Ali Asgar Cemrasi ve Halaç Edebiyatı. *Türkbilig Dergisi*, (36), 121-128.

Güzel, H. (2019). Telhab Halaççası kiplik yapıları üzerine notlar. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (30), 43-53.

Güzel, H. (2021). *Dil İlişkileri Bağlamında Halaççа* (Doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara. YÖK Tez Merkezi.

Hacıeminoğlu, N. (2008). *Karahanlı Türkçesi grameri* (3. bs.). Türk Dil Kurumu Yayınları.

Işıklı, M. (2021). *Halaç Türkçesinin Çekim Morfolojisi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.

İbrahimov, E. (2020). İran'daki Türk Toplulukları: Günümüzde Halaçlar ve Halaç Türkçesi. *Uluslararası Bilge Tonyukuk Sempozyumu Bildirileri* (s. 138-140). Denizli: Pamukkale Üniversitesi Altay Toplulukları Dil ve Kültürleri Uygulama ve Araştırma Merkezi.

Konukçu, E. (2002). Akhunların Kalıntısı Olarak Kalaçlar (Halaçlar). H. C. Güzel vd. (Ed.), *Türkler* (C. I, ss. 1348-1356). Yeni Türkiye Yayınları.

Ölmez, M. (1995). Halaçlar ve Halaççа. *Çağdaş Türk Dili*, (84), 15-22.

Tekin, T. (1968). *A grammar of Orkhon Turkic*. Indiana University; Mouton & Co.

Tulu, S. (2008). İran'daki Türk dilleri. *Dil Araştırmaları Dergisi*, (3), 99-110.

Uzunkaya, U. (2019). Halaççа sözlükler ve Halaççanın söz varlığı üzerine. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (63), 1-19.

Extended Abstract

This study examines the structural and functional characteristics of necessity expression in Khalaj Turkic, a Turkic variety that has preserved a considerable number of archaic linguistic features. Necessity is a semantic domain in which the realization of an action is presented as required or obligatory. In Turkey Turkish, this domain is generally discussed under the category of the necessitative mood and is primarily expressed by the suffix *-mAlI*. However, this suffix emerged relatively late. In Old Anatolian Turkish, the meaning of necessity was commonly expressed through the lexical element *gerek* in combination with optative or conditional forms, whereas *-mAlI* developed into a verbal marker of necessity during the Ottoman Turkish period. Earlier Turkic varieties also employed different necessity constructions. In Orkhon Turkic, *-sïq/-sik* could convey a future-related necessitative meaning; in Old Uyghur Turkic, constructions such as *-gU(lUk) (kergek)* and *-mIş kergek* were used; and in Karakhanid Turkic, necessity was expressed through *-gU + (kerek)* and related constructions. This historical diversity provides a comparative background for evaluating the necessity constructions attested in Khalaj Turkic.

Khalaj Turkic is spoken mainly in Central Iran, particularly in the area commonly referred to as Khalajistan. Although formerly regarded as a variety of Azerbaijani Turkic, studies by Gerhard Doerfer and his colleagues demonstrated that Khalaj possesses distinctive phonological, morphological, and lexical features and occupies a separate position among the Turkic languages. At the same time, Khalaj has developed in prolonged contact with Persian and with surrounding Oghuz Turkic varieties. This contact situation is reflected not only in its lexicon but also in some of its grammatical constructions. The present study investigates the forms through which necessity is expressed in Khalaj Turkic and evaluates their structural properties, negative formations, and functions on the basis of examples documented in previous studies.

The analysis draws on data presented in studies by Doerfer, Cemrasi, Dolati, Bosnalı, Güzel, and Doğan. The examples identified in these sources show that necessity in Khalaj Turkic is not expressed through a single grammatical form. Instead, it is conveyed through lexical elements such as *kerek/käräg*, contact-induced constructions involving *bâyad/bāyad* and *lazım daġ/lāzäm dāγ*, and suffixal forms such as *-GUlUK*, *-mAlU*, and *-mAlUG*. Constructions with *kerek/käräg* constitute one of the principal patterns of necessity expression in Khalaj Turkic. In the sources, *kerek/käräg* occurs with verb forms containing the *-GA* morpheme, which are described as optative or optative/imperative forms. In this study, these verb forms

are evaluated as non-finite elements functioning together with the lexical necessity marker. The position of *kerek* may vary: it may follow the verb, as in *yazıḳam kerek* “I must write,” or precede it, as in *kerek yazıḳa* “s/he must write.” Negative necessity can be formed in several ways. Negation may be marked on the verb by *-mA-*, directly on *käräk* through the form *käräkmäz*, or through contact-induced constructions such as *nābåyäd* and *lazım dag̱/läzäm dāγ*. The use of Persian-derived *bâyad/bāyad* with an optative verb form further demonstrates the effect of language contact on the expression of necessity.

Among the suffixal constructions, *-GUlUK* is particularly noteworthy because of its multifunctional character. In non-finite uses, it may function as a future participle, whereas in finite uses it can express future tense or necessity. Doerfer’s example *bọ nāma yazγulu'qar* “This letter must be written.” illustrates its necessitative use. The same construction may also occur with personal markers, as in *mān sabāy Dästgirtkä varγulu'qam* “I must go to Dästgirt tomorrow.” Negative future or necessity constructions with *-GUlUK* may be formed through *dag̱* “not” rather than the verbal negative marker *-mA-*, as illustrated by *biz ẖalacistānça ḳalg̱uluḳ dag̱aḳ* “We must not stay in Khalajistan.” Nevertheless, *-GUlUK* is not restricted to necessity: it also occurs in future-tense and participial functions and, in certain contexts, expresses potentiality or possibility, as in Doerfer’s *bọ diräxt körgili'kär* “This tree can be seen.” Güzel also records adjectival uses such as *içgülük suv* “drinking water.” The interpretation of *-GUlUK* thus depends on its syntactic and semantic context. Doğan further argues that the necessitative value of Khalaj *-GUlUK* should not be regarded as a direct continuation of the Old Uyghur or Karakhanid constructions involving *-GUlUK* and *kerek*; rather, he relates it to a semantic development from future meaning toward necessity. However, Bosnalı reports no *-GUlUK* or *-mAlI* forms in the necessity sentences of her own field data, suggesting that the frequency of these suffixal structures may vary across sources.

The forms *-mAlU* and *-mAlUG* constitute another group of suffixal structures associated with necessity. Doerfer suggests that *-mAlU* may have entered Khalaj under Oghuz influence and regards it as semantically comparable to *-GUlUK*. He treats *-mAlUG* as a related form adapted to Khalaj. Güzel likewise documents *-mAlU* in Telhab Khalaj and evaluates its use in connection with contact with Oghuz Turkic. Examples such as *bäle, nävrūzça baluqqa kälmäliri* “Yes, s/he must come to the village for the Nowruz festival.” illustrate its use in a finite necessitative construction, whereas *hoqumalu kätåb* “a book that must be read” demonstrates an adjectival use. Compared with *kerek/käräg*, however, they are represented by more limited data.

The findings demonstrate that the necessity domain in Khalaj Turkic displays both structural and functional diversity. Obligation and necessity constitute the central values of the constructions examined, yet some forms, especially -*GUlUK*, extend beyond the necessitative domain and may also be associated with future tense, participial function, and potentiality or possibility. The coexistence of inherited Turkic elements, contact-induced structures, and suffixal formations further illustrates the interaction between internal linguistic development and language contact in Khalaj. By bringing together necessity constructions that are dispersed across different studies and evaluating them in terms of formation, negation, and function, the present study offers a unified account of the necessity domain in Khalaj Turkic. At the same time, the limited number of examples in the existing literature indicates that these constructions should be reconsidered on the basis of broader field data.